

TÖRÖK ZSUZSA

A bárónő naplót vezet

Kéziratosság és családtörténet Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa hagyatékában

Wesselényi Polixéna erdélyi bárónő 1842-ben jelentette meg Kolozsváron 1835-ös itáliai és svájci útjáról szóló kötetét *Olaszhoni és schweizi utazás* címmel.¹ A külföldi út azonban nemcsak kötetpublikációt, tehát a nyomtatott nyilvánosságban való (rendhagyó) megjelenést hozott számára, hanem egy új szerelmet is. Gróf Bánffy Lászlóval való, zátonyra futott házassága idején ugyanis 1835-ben Rómában ismerkedik meg John Pagettel, egy bárói rangú családból származó angol ifjúval, akihez, válását követően, feltételezhetően 1836/37-ben ment férjhez.² A házasságkötés után Paget Erdélyben, a Torda-közi Aranyosgyéresen telepszik le, s maga is aktív résztvevője lesz az 1848–49-es eseményeknek, melyeket naplóiban is megörökít.³ Mindenesetre, Wesselényi Polixé-

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

- 1 PAGET Jánosné WESSELÉNYI Polixéna, *Olaszhoni és schweizi utazás*, 2 köt. (Kolozsvárt: A' kir. lyceum betűivel, 1842). A kötetet a női utazásirodalom kontextusában említi és Wesselényi Polixénát mint az első magyar turistánőt méltatja: MÁRKI Sándor, „Magyar nők utazásai”, *Földrajzi Közlemények* 17, 3. sz. (1889): 89–157, 99.
- 2 Wesselényi Polixéna és John Paget házasságkötésének pontos időpontjával kapcsolatosan megoszlanak a szakirodalmi vélemények. Lehetséges dátumként 1836, illetve 1837 egyaránt előfordul. Vö. JÉKELY Zoltán, „A XIX. század Murányi Vénusza”, in WESSELÉNYI Polixéna, *Olaszhoni és schweizi utazás*, 355–443 (Budapest: Magvető Kiadó, 1981), 410; KOVÁCS Sándor, „Kétszáz éve született John Paget, Erdély magyar honpolgára”, *Keresztény Magvető* 114, 2. sz. (2008): 203–218, 207. Balogh József még későbbre teszi egybekelésük időpontját: 1839–40-re. Vö. JOSEPH BALOGH, „John Paget (1808–1892)”, *The Hungarian Quarterly* 5, No. 4 (1939–40): 610–632, 625. Maller Sándor szerint Polixéna 1836-ban vált el Bánffy Lászlótól és 1837 őszén kötött házasságot Rómában John Pagettel. Lásd: MALLER Sándor, „John Paget János”, in JOHN Paget, *Magyarország és Erdély*, vál., szerk., tan. MALLER Sándor, ford. RAKOVSKY Zsuzsa, 329–348 (Budapest: Helikon Kiadó, 1987), 334.
- 3 John Paget életéről: KOVÁCS János, „Paget János Esq. életrajza”, *Keresztény Magvető* 28, 2. sz. (1893): 90–103; GÁL István, „Paget, Erdély angol honpolgára”, *Páztortűz* 25, 9. sz. (1939): 399–402; BALOGH, „John Paget (1808–1892)”; KOVÁCS, „Kétszáz éve született...”. John Paget naplóit részben Budapesten az Országos Széchényi Könyvtárban, részben pedig Bukarestben, a Román Akadémia Könyvtárában őrzik. Az OSZK-ban őrzött naplónak az 1848–49-es forradalommal kapcsolatos kötetéből magyar fordításban és angolul is jelentek meg részek: HORVÁTH Jenő (közli), „A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben: Paget János feljegyzései: 1849. június 13–augusztus 27.: Első közlemény”, *Hadtörténelmi Közlemények* 29, 3. sz. (1928): 349–362; HORVÁTH Jenő (közli), „A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben: Paget János feljegyzései: 1849. június 13–augusztus 27.: Második és befejező közlemény”, *Hadtörténelmi Közlemények* 29, 4. sz. (1928): 482–496; Henry Miller MADDEN, „The Diary of John Paget, 1849”, *The Slavonic and East European Review: The Slavonic Year-Book* 19, No. 53–54 (1939–1940): 237–264. Paget legismertebb műve 1835-ös magyarországi és erdélyi útja élményeiből született: JOHN PAGET, *Hungary and Transylvania; with remarks on their condition, social, political, and economical*, 2 vols. (London: John Murray, 1839). A kötetet Angliában

na útírajza, már e romantikus szerelem nyomán is, a reformkori irodalom meglehetősen ismert darabjává vált. Népszerűségét a munka több kiadása is elősegítette: 1842-es publikálását követően a Magvető Kiadó 1981-ben ismét megjelentette,⁴ de kiadták 2006-ban a Kriterion Könyvkiadó Téka sorozatában is.⁵

A Wesselényi családnak voltak azonban Pólikánál kevésbé ismert, ám annál izgalmasabb női tagjai, mint például Polixéna húga, hadadi báró Wesselényi Jozefa, a család Pepije,⁶ Wass Albert dédnagyanyja.⁷ Rá kevés rivaldafény vetült, mivel terjedelmes hagyatéka szinte kizárólag kéziratban maradt fenn, és teljesen ismeretlen mind az irodalomtörténeti, mind pedig a történeti kutatás számára. Kivételt e tekintetben az 1848–49-es eseményekről írt emlékirata képez, melyet a Bánffy család támogatásával először Kelemen Lajos erdélyi történész-levéltáros rendezett sajtó alá 1931-ben.⁸ E kiadás nyomán jelent meg az emlékirat másodszor Sas Péter utószavával szintén Kolozsváron, a Kriterion Könyvkiadónál 2014-ben.⁹ Wesselényi Jozefa életén át tartó íráshasználatának az 1848–49-es eseményekről szóló emlékirata azonban csak egy töredéke. Jozefa ugyanis, a fennmaradt források értelmében, 36 éves korától 86 évesen bekövetkezett haláláig, tehát 50 éven keresztül elkötelezett, fáradhatatlan naplóiíró is volt. Több kötetre menő naplófolyamát épp 1848-ban kezdte el írni, és élete végéig, 1899. január 6-áig folytatta.

Ebben a tanulmányban a bárónő tetemes hagyatékának és az iratanyag hagyományozódásának ismertetése a célom, a családtörténet felvázolásával és a kéziratok értelmezésének releváns kontextusával együtt. A naplók és az emlékirat tartalmára, illetve narratív technikáira, szövegszervező eljárásaira csak érintőlegesen térek ki, ezek további tanulmányok tárgyául szolgálhatnak.¹⁰ A koherencia megtartása céljából szintén

többször kiadták, Amerikában is megjelent, sőt német fordítása is készült. Teljes magyar nyelvű kiadása nincs. Személyenyves fordítása 1987-ben jelent meg: John PAGET, *Magyarország és Erdély* (Budapest: Helikon Kiadó, 1987). 2011-ben némi kiegészítéssel ismét napvilágot látott: John PAGET, *Magyarország és Erdély: Naplójegyzetek*, kiadta Cs. LINGVAY Klára (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2011).

4 WESSELÉNYI Polixéna, *Olaszhoni és schweizi utazás*, Magyar Hirmondó (Budapest: Magvető Kiadó, 1981).

5 WESSELÉNYI Polixéna, *Olaszhoni és schweizi utazás 1842*, kiad. Cs. LINGVAY Klára, Téka (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2006). Az útlerás legújabb értelmezéséhez lásd: KUCSERKA Zsófia, „Párhuzamos útírajzok – összefutó életutak: A csinosodás politikai nyelve Wesselényi Polixéna és John Paget útírajzaiban”, in *Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Rekonf 4, 79–90 (Budapest: Reciti Kiadó, 2019).

6 Pólíka és Pepi becenevek. Wesselényi Jozefa így emlegeti nővérét naplójában, sógora, John Paget pedig őrá következetesen Pepiként hivatkozik. Vö. HORVÁTH, „A szabadságharc utolsó...”, 357–359, 483, 486–487, 490, 492–493, 495–496. A Jozefa név esetében a régiesebb, ékezetes (Józéfa) változat mellett én mindenhol az ékezet nélküli névváltozat mellett döntöttem.

7 Wass Albert nagyanyja Wass Béláné Bánffy Ráchel (1849–1936), Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa lánya. Vö. W. KOVÁCS András, „A cegei Wass család története: 16–20. század”, *Erdélyi Múzeum* 66, 3–4. sz. (2004): 1–56, 36.

8 *Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Józéfa bárónő emlékirata 1848–1849-i élelményeiről*, kiad. a Losonczy Báró Bánffy család, kiad., előszó KELEMEN Lajos (Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1931).

9 *Emlékirat: Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Józéfa bárónő emlékirata 1848–49-i élelményeiről*, kiadta KELEMEN Lajos, utószó SAS Péter, Téka (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2014); a továbbiakban: *Emlékirat*.

10 Báró Wesselényi Jozefa naplóinak és emlékiratának 1848–49-es vonatkozásaival például másutt foglalkoztam részletesen: TÖRÖK Zsuzsa, „1848–49 családi használatra: Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa

nincs mód e tanulmányban a hasonló típusú, használatú és funkciójú szövegekkel való komparatív vizsgálatra.

Báró Wesselényi Jozefa, Kelemen Lajost idézve, „az egyik legelőkelőbb erdélyi főúri család sarja volt”.¹¹ A Nógrád vármegyei eredetű, köznemesi Wesselényi család erdélyi története a 16. századig vezethető vissza; a familiának a 16. század második felében kezdődő felemelkedéséhez Wesselényi Ferenc (1540–1594) tette meg az első jelentős lépést. Ő Báthory István szolgálatában kamarásként és tanácsosként a fejedelem legbizalmasabb emberei közé tartozott. Szolgálataiért 1582-ben a fejedelemtől bárói rangot kapott és kiterjedt birtokokat, Hadadot és Zsibót is beleértve. Így emelkedett a család az erdélyi középirtokosok sorából a főnemesi családok közé. István fiában és grófi címet nyert majd nádorrá választott Ferenc (1605–1667) unokájában a család magyarországi ágának legfényesebb karrierjét futotta be, ez az ág azonban Ferenc fiaival ki is halt. Az erdélyi ágat Wesselényi Ferenc másik fia, Pál vitte tovább, az ő dédunokája a naplóíró Wesselényi István (1674–1734). Az utóbbi fiaitól, Ferentől (1705–1770) a hadadi és a drági ág, Istvántól (1707–1757) pedig a zsigódi ág jött létre. Wesselényi István unokája, Miklós fia ifj. Wesselényi Miklós (1796–1850), a reformkor kiemelkedő politikusa, „az árvízi hajós”.¹²

Polixéna és Jozefa családja a Wesselényiek hadadi ágához tartozott, apjuk a hadadi és drági ágat létrehozó Ferenc unokája, Wesselényi Farkas (1744–1811) fia. Jozefa 1812. április 21-én született Aranyosgyéresen báró Wesselényi József (1769/1777¹³–1826) és gróf Kendeffy Rákhel (1780–1840) gyermekeként, és e hónap 25-én keresztelték református vallásra.¹⁴ Apja, Kelemen Lajos szerint, a család férfi tagjainak nagy részével elmentben, közpályán nem szerepelt, élete nagy részét birtokain, főleg Hadadban és a Torda közeli Aranyosgyéresen, illetve télen családjával Kolozsváron töltötte.¹⁵ Más adatok szerint viszont császári és királyi kamarás, Közép-Szolnok vármegye adminisztrátora volt.¹⁶ Így említi Kazinczy Ferenc is az *Erdélyi levelekben*, 1816-os erdélyi útja so-

írászkasáit”, megjelenés előtt a Petőfi Irodalmi Múzeum által 2019. november 13–14-én rendezett „*Kelj föl és járj, Petőfi Sándor!*” 1848–49 emlékezete a kultúra különböző regisztereiben című konferencia előadásainak szerkesztett változatát tartalmazó kötetben.

11 KELEMEN Lajos, „Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa bárónő élete és emlékirata”, in *Emlékirat*, 5–23, 5. Az *Emlékirat* 1931-es kiadása mellett azonos címmel megjelent a Kelemen Lajos tanulmányait összegyűjtő kétkötetes kiadvány második kötetében is: KELEMEN Lajos, *Művelődéstörténeti tanulmányok*, kiad. SAS Péter, 2 kötet. (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2006–2009) 2:70–77.

12 A Wesselényi család történetére vonatkozó adatokat Fejér Tamás tanulmánya alapján foglaltam össze: FEJÉR Tamás, „A Wesselényi család irattöröksége és az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltára”, in *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*, szerk. HEGYI Géza és W. KOVÁCS András, Erdélyi Tudományos Füzetek 277, 295–315 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012), 295–297.

13 A családtörténeti adatbázisokban mindkét évszámmal lehet találkozni. Vö. *Wesselényi hadad József báró*, hozzáférés: 2020.08.05, <https://www.geni.com/people/b%C3%A1r%C3%B3-J%C3%B3zsef-Wessel%C3%A9nyide-Hadad-BR-hadad/6000000019494388721>; *Magyar Főnemességi Adattár*, hozzáférés: 2020.08.01, <https://macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=24975>.

14 KELEMEN, „Báró Bánffy Jánosné...”, 6.

15 Uo.

16 Legalábbis ekként említi az *Erdélyi Múzeum* 1817-es évfolyamának hatodik füzetében közölt előfizetői lista, felesége neve mellett: „Gróf Kendeffy Rachel, Hadadi Báró Wesselényi József Cs. K. Kamarás’ és

rán ugyanis szeptember 5-én egy éjszakát Hadadon, báró Wesselényi József házában töltött, ahol az akkor négy éves Jozefa, a család többi gyermekével, épp „veres himlőben” feküdt.¹⁷ Wesselényi József felesége, Kendeffy Ráchel, a malomvízi nemes és gróf Kendeffy családból származott. Apja Kendeffy Elek (1740–1783), aki Hunyad vármegye főispánjaként, majd erdélyi főkormányzói tanácsosként emelte családjá rangját magasra, 1762-ben ugyanis Mária Terézia neki és leszármazottainak grófi címet adományozott. Ráchel anyja Bethlen Krisztina (1744–1807). Kelemen Lajos megfogalmazásában Kendeffy Ráchel „egyike volt kora legeszesebb és lelke mélyéig magyar érzésű igazi nagyszasszonyainak, aki kemény kézzel és szigorúan, de egyaránt munkára és úrrá vagy úrnővé nevelte gyermekeit”.¹⁸ Barabás Miklós Polixéna lánya mellett őt is megemlíti emlékiratában, mint aki „nyílt házat és fényes asztalt tartott”.¹⁹ Alakja felbukkan Bolyai Farkas Szabó János marosvásárhelyi festőhöz 1829. január elsején írt levelében is. Bolyai ugyanis a Bécsben tartózkodó Szabó adósságainak rendezésére és hazautazására gyűjtést szervezett, és főnemesi családoktól kért segítséget. Levele értelmében Wesselényi Józsefné húsz rajnai forinttal járult hozzá a tehetséges marosvásárhelyi festő költségeinek fedezéséhez.²⁰ Gróf Gyulay Lajos feltételezése szerint elképzelhető, hogy Wesselényiné életének erőszakos halál, vagyis öngyilkosság vetett véget.²¹ A szülők felnőttkort megért gyermekei közül öt lány és egy fiú említhető. Jozefa nővérei Polixéna (1801–1878), Anna (később Bruckenthal Mihályné, 1806–1886) és Krisztina (később Nagy Péterné, 1807–1886), bátyja Farkas (1809–1870, később felesége Kendeffy Róza) és húga Mária (később Wesselényi Ferencné, 1814–1888).²²

Jozefa 1834-ben, 22 évesen ment férjhez az erdélyi főúri társadalom egy másik meghatározó családjába tartozó, 24 éves fiatalemberhez, báró losonci Bánffy Jánoshoz (1810–1873). Bánffy a nagyenyedi Bethlen-kollégium elvégzése után a főúri ifjak neveltetésének megfelelően 1830-ban hosszabb külföldi útra indult, és beutazta Svájcot, Németországot, illetve Franciaországot. Visszatérve Erdélybe, az 1834-es országgyűlésen Kolozsvár szabadelvű követeként vett részt.²³ Házassága után birtokaira vonult vissza, ahol a Széchenyi-féle reformgazdálkodás helyi gyakorlatba ültetője volt. Az 1848-as er-

Közép Szolnok Várm. Adminisztrátorának Hitvесе”, *Erdélyi Múzeum* 4, 6. sz. (1817): 190. Ilyen minőségben jelenik meg a Magyar Családtörténet-Kutató Egyesület Magyar Főnemességi Adattárában is: *Magyar Főnemességi Adattár*, hozzáférés: 2020.08.01, <https://macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=24975>.

17 KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi levelek*, kiad. SZABÓ Ágnes, Kazinczy Ferenc művei 6 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013), 204.

18 KELEMEN, „Báró Bánffy Jánosné...”, 6.

19 „Barabás Miklós emlékiratai”, in *Erdély öröksége: Erdélyi emlékirók Erdélyről IX.: Erdélyi arcok 1791–1867*, szerk. MAKKAI László, közrem. Cs. SZABÓ László, 171–241 (Budapest: Franklin-Társulat, 1941), 207.

20 Bolyai Farkas Szabó Jánoshoz, Marosvásárhely, 1829. január 1., in *Bolyai-levelek*, kiad. BENKŐ Samu, Téka, 164–168 (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1975), 165–166.

21 „Báró Wesselényi Józsefné szintén gyanú alatt van, miként megétette volna magát.” „...barátom a túlvilágon is”: *Döbrentei Gábor és gróf Gyulay Lajos naplófeljegyzései 1835. május–1861. október 28.*, kiadta HÁSZ-FEHÉR Katalin, Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve (Szeged: Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, 2011), 64.

22 A Wesselényi-testvérek születési és halálozási éveinek forrása: *Magyar Főnemességi Adattár*, hozzáférés: 2020.08.01, <https://macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=24975>.

23 Kelemen Lajos Szék bányavároska követeként említi, de valószínűleg félreértette a *Vasárnapi Ujság* nekrológjának következő mondatát: „Az alig 24 éves Bánffy János már az 1834-diki országgyűlésen

déli országgyűlésen Küküllő vármegye főispánjaként vett részt,²⁴ a forradalom után azonban ismét visszavonult gazdálkodni. Az 1867-es kiegyezés után rövid ideig még egyszer politikai szerepet vállalt: 1869-től Torda vármegye felső kerületének képviselője volt. Egészségi állapota miatt azonban a közéleti szerepléstől ismét kénytelen volt visszavonulni, végül 1873. december 8-án, 63 évesen távozott az élők sorából.²⁵

Wesselényi Jozefa és Bánffy János a Szászrégentől 4 km-re fekvő Bánffy-birtokon, Beresztelkén kezdte közös életét „nagy, kényelmes, manzárdtetős, földszintes udvarházban”.²⁶ A beresztelki birtok mellett életük fontos helyszíne volt még Kolozsvár, ahol a teleket töltötték, illetve Bánffy politikai szerepvállalása miatt időnként Pesten is éltek rövidebb ideig. Jozefa, jelenlegi tudásom szerint, legalább tizenegy gyereket szült, melyek közül többen még gyerekkorukban meghaltak. A családtörténeti adatbázisok három, illetve négy felnőttkort megért gyereket említek: Polixénát (1835–1916), Zoltánt (1841–1892), Jozefát (1843–1893) és Ráchelt (1849–1936), de naplója szerint még legalább két felnőtt gyermekéről tudhatni: az 1874-ben 27 évesen elhunyt Endréről és az 1879-ben meghalt Máriáról.²⁷ Bánffy János halála után az özvegy állandó lakhelyét Kolozsvárra tette át. Huszonhat évvel élte túl férjét, 1899. január 6-án bekövetkezett haláláig. A *Pesti Napló* gyászrovata ekként emlékezett meg róla:

Fennkölt szellemű élete a veszőfélben levő matronai erényeknek igaz fénye vala! A haza, a ház és az anyaszentegyház meleg szerelmében élt és ezeknek igazi hivei sóhajtják kopsója felett: Áldás volt élete! Áldott emlékezete!²⁸

Jozefa, báró Bánffy Jánossal 1834-ben kötött házassága után voltaképpen kényelmes és meglehetősen biztonságos életet élt Beresztelkén. Mindennapjaik csendben és nyugodtan teltek, a bárót birtoka rendezése, illetve politikai megbízatásai foglalták el, Jozefa pedig a háztartás vezetésével és a gyermekneveléssel volt elfoglalva. Időnként rokonságokat vagy közeli ismerősöket látogattak meg, koruk fontos eseményeiről pedig az újságokból tájékozódtak. Ezt a viszonylag nyugodt életet változtatták egyik napról a másikra meg az 1848–49-es forradalom eseményei. Jozefa így ír erről emlékirata legelején:

1834-ben férjhez mentem, azóta huszonhárom évtől fogva, napjaim oly egyformán teltek itt Beresztelkén, mint csak szokott lenni csendes házasságba, sok gyermekkel, köze-

mint Székvárosának [tehát Kolozsvárnak] szabadelvű követe üll[.] –Á–R–, „Báró Bánffy János (1810–1873)”, *Vasárnapi Ujság* 21, 4. sz. (1874): 49–50, 50.

24 Kinevezését Gyulay Lajos 1848. június 23-i naplóbejegyzésében említi: GYULAY Lajos, *Naplói: A forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22.*, kiad. V. ANDRÁS János, CSETRI Elek és MISKOLCZY Ambrus, 2 köt. (Budapest: ELTE Román Filológiai Tanszék–Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2003), 2:81.

25 Vázlatos életrajzát a *Vasárnapi Ujság* nekrológja alapján ismertettem. Lásd: –Á–R–, „Báró Bánffy János (1810–1873)”.

26 KELEMEN, „Báró Bánffy Jánosné...”, 8.

27 Kelemen is említi őket: Uo., 14.

28 „Napi hírek – Gyászrovat”, *Pesti Napló*, 1899. jan. 9., 5. Elhunytáról a *Vasárnapi Ujság* is megemlékezett: „Halálozások”, *Vasárnapi Ujság* 46, 3. sz. (1899): 49.

pes vagyonnal. Ki napirendembe belétanult, talán óránként megtudná mondani foglalkozásom, mibe legfeljebb egy vendég, vagy férjem mulattatása ókoz némű csekély változást. A család nevezetes eseményeit egy évenként történendő pár napi út jó anyámhoz a míg élt, azután testvéreimhez, vagy napamhoz, és a gyermekeknek szinte minden másfél évre eső születése képezték. Azonban ezen csendes életbe egy zivataros *intermezzot* játszodtata a forradalom ideje.²⁹

Otthonukat a környezetükben élő oláh és szász lakosság feldúlta, állataikat elhajtották, házberendezésük nagy részét tönkretették, ágy- és ruhaneműiket ellopkodták. Hat gyermekével és egy hetedikkel a szíve alatt Jozefának menekülnie kellett, és csupán kétéves kényszerű távollét után, 1850 szeptemberében térhetett a család vissza Beresztelkére, hogy romba dőlt életüket ismét felépítsék.

Bizonyított tény, hogy kivételes történelmi körülmények között, extrém élethelyzetekben az írás használata megélénkül. Szinte biztos, hogy a forradalmi események traumatisztalata késztette Wesselényi Jozefát is arra, hogy élményeinek írásban is hangot adjon, és azokat megörökítse. Ezt bizonyítja az emlékirat eredeti, kéziratos címe is, *Éltemnek [!] nevezetesebb időszakja*, melyet Kelemen Lajos később *Emlékirat: Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Józefa bárónő emlékirata 1848–49-i élményeiről* címre változtattott. Az emlékirat azonban később keletkezett, a forradalmi események megörökítésére először Jozefa naplójában került sor.

Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa naplói és emlékirata

A fennmaradt hagyaték alapján Jozefa 1848 őszén kezdte el írni naplóját; első bejegyzését 1848. november elsejére datálta. Ekkor már gyerekeivel Marosvásárhelyen tartózkodott. Férje ugyanis Küküllő vármegye főispánjaként Dicsőszentmártonban időzött, de családjáról is gondoskodni akarva, a fenyegető mozgalmak hírére jobbnak látta őket városban elhelyezni. Beresztelkéről még október 18. előtt elindultak, ekkor ugyanis otthonukat a szomszéd falvak fékevesztett csőcseléke és a beresztelki lakosság egy része feldúlta, és rövid idő leforgása alatt több mint egy évtized munkáját tették teljesen tönkre.³⁰ A pusztítás idején ők azonban már nem tartózkodtak otthon.

29 Báró BÁNFFY Jánosné sz. Báró WESSELÉNYI Józefa, *Szabadságharcz alatti élelményeim*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Biblioteca Academiei Române–Filiala Cluj-Napoca, Mss A 85, 1.v–2.r; a továbbiakban: *Szabadságharcz alatti élelményeim*.

30 A pusztításról a *Kolozsvári Híradó* november 7-ei száma is tudósított: „Tancson (Kolozsm. alsó kerül.) oct. 18-án véghezvitt dúlásról a’ következő hiteles tudósítást vettük. Az irt napon 6 felbőszült lándzsás ember jöven át Szokólból Tancsra, itt gr. Teleki Miklós házának ajtait bétörték, ablakait özszerontották, szekrényeit fölhasogatták, a’ bennök talált pénzt magokhoz vették ’s ezzel távoztak. Ez alatt nagy néptömeg sereglett össze a’ faluból; és most kezdődött aztán a dúlás és rablás egész borzasztóságában. A’ vad csorda, a’ házban talált minden butort, ruha- és ágyneműt még csak az ablakokat és ajtókat is elhordotta; a’ mit el nem vihetett özszerombolt elanynyira, hogy a háznak csak pusztá falai maradtak. Tancsról *Bereztelkére* mentek s’ ott b. Bánfi János házában hasonló dúlást és rablást követtek el.”

Wesselényi Jozefa naplója in medias res kezdődik, különösebb bevezető vagy a naplóírást motiváló magyarázat nélkül: „Ma úgy vélem sorsunkat eldöntő csata lesz Urbán³¹ s’ a székelység közt.” Az események közepén kezdődő narratíva azt a feltételezést is megengedi, hogy az 1848–49-es forradalom eseményeit elbeszélő részek voltaképpen folytatásai egy korábban elkezdett, ám időközben elveszett naplónak. E teóriát azonban más források egyelőre nem igazolják. Ráadásul a napló írásképeiből ítélve úgy tűnik, hogy Jozefa formailag is ezúttal kísérletezte ki a számára legmegfelelőbb írásmódot. Ez utóbbi megállapítás is csak feltételezés, hiszen elméletileg semmi nem zárja ki másfajta írásképek alkalmazását egy esetleges korábbi napló esetében. Mindenesetre a fennmaradt kéziratokból ítélve Jozefa eredetileg különböző méretű és színű, különálló számozott lapokra³² írta naplóbejegyzéseit és emlékiratát, amelyek bekötésére csak utólag került sor (lásd alább). A napló folyamatos, lapszámtól lapszélíg érő írásképpel kezdődik, ám csupán néhány oldal után, a 18. oldaltól írója egy bal hasábos szövegtükörre tér át, és így folytatja naplóját (és emlékiratát) élete végéig. A szöveg ily módon való elhelyezése nyilvánvalóan praktikus célokat szolgált: Jozefa ugyanis folyamatosan újra- meg újraolvasta naplóját, és az üresen hagyott hasábon utólagos korrekciókat, kiegészítéseket hajtott végre. A hasábra „tördelt” írásképek egyrészt az idő rétegzett megtapasztalásáról tanúskodik, másrészt pedig folyamatos önelemzést és átdolgozást tett lehetővé.

Wesselényi Jozefa naplójának kompozicionális alapegységét a naponkénti feljegyzések (dátum, és helyváltoztatás esetén helymegjelölések) jelentik. A napló oldalait a folyamatos, bal hasábos szövegezés tölti ki, rajzok nélkül, kiemelések legfeljebb aláhúzások formájában vannak jelen a szövegben. Az 1848-ban elkezdett napló esemény-be-számoló, célja a társadalmi-politikai események dokumentálása úgy, ahogyan azokat ő maga észlelte. Magánéleti történeteket csak ritkán és szűkszavúan említ. Az 1848–62-es időintervallumot felölelő első naplókötetben például a forradalom és a szabadságharc, majd az azt követő Habsburg-abszolutizmus eseményei foglalkoztatják. A közvetlen környezetét, tehát az erdélyi főnemesség életét érintő eseményekről számol be: házkutatásokról, bebörtönzésekről, kivégzésekről tudósít, és természetesen nem kíméli a meglátásában laza, szervezetlen osztrák kormányzatot sem.

Jozefa naplóírói gyakorlatában azonban nem állt meg az 1848-ban elkezdett naplónál. 33 évvel később, 1881. december elsején ugyanis új naplót kezdett, melyet aztán előző naplójával párhuzamosan vezetett egész 1899-ben bekövetkezett haláláig. Míg azonban az 1848-ban elkezdett naplóban kizárólag a kor társadalmi-politikai eseményeiről írt, az 1881-es kezdetű szöveget személyes, családi események és magánéleti ügyek uralják. E személyesebb hangvételű napló immár a Kolozsváron élő, özvegy idős asszony mindennapi rutinjáról számol be, aki idejét gyermekei és egyéb családtagjai társaságában tölti, rokonokat látogat, templomba jár és különféle családi eseményeken vesz részt.

Kolozsvári Híradó, 1848. nov. 7., 372. [tévesen: 365.] (Kiemelés az eredetiben. – T. Zs.) A híradást említi: *Emlékirat*, 66.

31 Karl von Urban (1802–1877) osztrák katonatiszt, császári-királyi altábornagy, aki a honvédsereg ellen folytatott erdélyi harcokban vett részt.

32 A számozás folyamatos, de helyenként el van véve és utólag javítva.

Párhuzamos naplói mellett, emlékiratából ítélve, 1857-ben („1834-ben férjhez mentem; azóta, huszonhárom évtől fogva...”) kezdi el önálló narratívaként megírni az 1848–49-es eseményekkel kapcsolatos visszaemlékezéseit. Az emlékirat gondolata azonban hosszabb ideig érlelődhetett benne, hiszen naplójában, egyfajta beékelt visszaemlékezésként, már 1853 augusztusában, majd október-novemberében is visszatér a forradalom idejére, ezeket a részeket pedig később az emlékiratba is bedolgozza. Jozefa minden bizonnyal többféle írásgyakorlattal is kísérletezett életében, hiszen az 1857-ben elkezdett emlékiratot korábban egy regényes korrajz formájában, álneves szereplőkkel is próbálta megírni, mely korrajzban azonban, Kelemen Lajos szerint, saját otthonára és a környezetében élők személyére lehetett ismerni.³³ Ez a harminckét oldalnyi töredékes szöveg a 20. század elején még Kelemen rendelkezésére állt, pillanatnyilag azonban lappang, hollétéről nincs tudomásom.

Az emlékirat, eredeti (kéziratos) változatában megszakítás és felosztás nélküli folyamatos szöveg. A kiadott verzió szakaszos és címes felosztását, saját bevallása szerint, az áttekinthetőség kedvéért, Kelemen Lajos készítette.³⁴ Nem Kelemen volt azonban az egyetlen, aki a szövegeken utólagos szerkezeti-strukturális változtatásokat hajtott végre.

Wesselényi Jozefa emlékiratának és naplóinak kézirata ugyanis halálakor legidősebb leányához, báró Kemény Kálmánné Bánffy Polixénához került Marosvécsre. Kelemen Lajos szerint, aki 1916 októberében az Erdélyi Múzeum-Egyesület titkáráként hivatalos kiküldetésben járt a marosvécsi Kemény-várkastélyban, Bánffy Polixéna anyja iratait egy tölgyfa ládában őrizte. Az 1916. augusztus végén kitört háború viszont a beteg Bánffy Polixénát Budapesten találta, ahol októberben meg is halt. Marosvécs eközben a hadszíntér szélére jutott, és egy csoport osztrák katona októberben betörve a várkastély belsejébe a Wesselényi Jozefa kéziratait tartalmazó ládát is feltörte, és a kéziratok lapjait szétszórták. Utólag azonban a kéziratlapokat majdnem hiánytalanul sikerült összeszedni, melyek aztán valamikor 1916 után Jozefa unokájához, a Zoltán fia (1841–1892) Bethlen Arankával kötött első házasságából származó báró Bánffy Jánoshoz (1870–1946) kerültek.³⁵ A naplók és az emlékirat Kelemen Lajos 1919. február 26-ai

33 KELEMEN, „Báró Bánffy Jánosné...”, 19.

34 Uo., 23.

35 Uo., 20–21. Kelemen Lajos Benczúr Gyulánének 1922. szeptember 4-én kelt levelében is említi 1916-os marosvécsi kiküldetését. A levélben kitér arra is, hogy a helyszínen, a feldúlt családi iratok között látta Bánffy Jánosnának „egészen az 1870-es évek elejéig eljövő kis naplóját”, sőt Bánffy János naplóját is: „Férje is naplót írt, mely az 1840-es évekről elég érdekes följegyzéseket tartalmazott. Belénéztem mind a kettőbe.” A Wesselényi Jozefa „kis naplójára” tett megjegyzés a fennmaradt hagyaték értelmében elgondolkodtató, hiszen a megmaradt naplók negyedrétt ívű, tehát nem kifejezetten kis méretű lapokra vannak írva, és a bejegyzések nem 1870-ig, hanem Jozefa haláláig, 1899-ig terjednek. Lehetséges, hogy egy olyan, harmadik típusú naplóról van itt szó, amely ma viszont már nem áll rendelkezésre. Vagy ezúttal Kelemen tévesztette volna meg legendás emlékezőtehetsége? A levél értelmében továbbá 1922-ben még úgy tudta, hogy Wesselényi Jozefa naplói nem, csupán férje naplója került unokájukhoz, báró Bánffy Jánoshoz. „Utóbb br. Kemény Ákos azt mondta nekem, hogy a naplókat az írók unokájának, br. Bánffy Jánosnak adja át. A férj naplója oda is került s tavalyelőtt még megvolt, de Bánffy Jánosné naplója, úgy látszik elkallódott.” Ez utóbbi információt korrigálta aztán az 1931-ben kiadott emlékirat előszavában.

naplóbejegyzése szerint³⁶ 1919-ben már és 1924-ben még Bánffy Jánosnál voltak, Kelemen Lajos ugyanis tőle kapta kölcsön olvasásra az emlékiratot az utóbbi év tavaszán.³⁷

Szintén Kelemen Lajostól tudható, hogy az eredetileg különálló lapokra írt emlékiratot és az 1848-ban elkezdett naplót Bánffy János köttette be.³⁸ 1924-ben, amikor Kelemen olvasta az emlékiratot, már be voltak kötve, hiszen a *Szabadságharcz alatti élelményeim* cím, melyet Kelemen is említ 1924. május 4-ei naplóbejegyzésében, csupán a borítón olvasható, a kézirat címe eredetileg *Éltemnek nevezetesebb időszakja*.

Bánffy János azonban nemcsak bekötötte a naplót és az emlékiratot, hanem a kötetelés előtt azokat a szerkezeti-strukturális változtatásokat is elvégezte a naplófolyamon, melyek a naplók és az emlékirat jelenlegi materiális sajátosságaihoz vezettek. Az 1848-ban kezdett napló eredetileg folyamatos, strukturálatlan naplólapjait egyrészt öt kötetre osztotta, másrészt a nyomtatott művekre jellemző paratextusokkal látta el őket. Ily módon kapott minden naplókötet címlapot, mely nevesítette szerzőjüket, feltüntette a kötet számát és az adott naplókötetben elmesélt események időintervallumát, az első kötet esetében például így: *Losonczi Báró Bánffy Jánosné Hadadi Báró Wesselényi Józsefa Naplója. / Első kötet. / 1848 november 1-től 1862 december 14-ig*.³⁹ A kézirat olvasását megkönnyítendő az első két kötetet, a címlapot követően, Bánffy János még *Évmutatókkal* is ellátta, melyekben az adott kötetben az egyes évekre vonatkozó oldalhatárokat jelölte meg. A naplókötetek végére név- és tárgymutatót is tervezett, ez utóbbiak azonban végül nem készültek el, a kötetekben csupán a naplószöveg végét követő oldalon feltüntetett cím utal a szándéokra. Az emlékirat esetében címloldalnak meghagyta a kézirat

A levelet közölte: Kelemen Lajos Benczúr Gyulánának, Kolozsvár, 1922. szept. 4., közl. KÁLNOKI KIS Tamás, „Kelemen Lajos (II)”, *Levéltári Szemle* 25, 2–3. sz. (1975): 399–425, a levél szövege: 413–419, 417–418. A levelet idézi: Sas Péter, „A kötet gondozójáról és a kiadvány utóéletéről”, in *Emlékirat*, 136–155, 141. 1919. február 26-ai naplóbejegyzésében viszont Kelemen a Benczúr Gyulánának írtakkal homlokegyenest ellenkező információt rögzített: hogy Wesselényi Jozefa naplói kerültek unokájához, férje naplója viszont nem: „Br. Bánffy Jánostól megtudtam, hogy Vécsről csak nagyanyja naplója került hozzá, nagyapjáé nem. Pedig ez volt az érdekesebb. Kár lenne, ha elveszett volna.” KELEMEN Lajos, *Napló: 1890–1920*, kiad. Sas Péter, 2 köt. (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017), 1:665. Valószínűleg ez esetben is megtévesztette emlékezete. Kelemen Lajosnak egyébként még volt alkalma élőben is találkozni Wesselényi Jozefával. Mindketten jelen voltak ugyanis 1898. szeptember 17-én, az Erzsébet királyné temetése napján tartott gyászistentiszteleten Kolozsváron, a Farkas utcai templomban. Kelemen így ír erről naplójában: „A közönség kétharmada nő volt. Voltak apró leánykák és öregasszonyok, kik jární is alig tudtak. Az öreg Bánffy Jánosnét az istentisztelet végén a közjegyző úr a kezénél fogva vezette ki. Alig tudott lépni; nem is hall, s mégis eljött.” KELEMEN, *Napló...*, 1:178. (Kiemelés az eredetiben. – T. Zs.)

36 Lásd az előbbi lábjegyzetet.

37 „Tegnap olvastam br. Bánffy Jánosnének az 1848–49-i élelményeiről írt emlékiratát. Még 1916-ban Vécsen láttam volt. Ez az egész 400 félhasábos negyedrélt oldal. Kiadva 10 ívnyi lenne, s érdekességénél fogva megérdemelné a kiadást, de viszont az oláhokra méltón rakott epitheton ornansok miatt itt most szó sem lehet a kiadásáról. Hatalmas halom naplója is van. Én unokájától, br. Bánffy Jánostól kaptam olvasni, s nagyon élveztem.” KELEMEN Lajos, *Napló: 1921–1938*, kiad. Sas Péter, 2 köt. (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018), 2:247–248.

38 KELEMEN, „Bárá Bánffy Jánosné...”, 21.

39 A szerzői név minden kötetben azonos, csupán a kötetszámok írásmódja és a megjelölt időintervallum konkrétsága változik: *II. kötet. / 1863–1876; Harmadik kötet / 1877 januárius 5-től 1886 december 29ig; Negyedik kötet. / 1887 januárius 4-től 1892 december 30ig; Ötödik kötet. / 1893 januárius 4-től 1899 januárius 2-ig.*

eredeti címét tartalmazó lapot, név- és tárgymutatót ez utóbbi esetében pedig nem tervezett. Az 1881 decemberében elkezdett napló a korábbihoz képest strukturálatlan maradt. Ez utóbbit Bánffy János ugyanis nem köttette be, a közel másfélezer oldalnyi napló különálló lapjait ma egy lilás borítójú mappa védi. Az első lap rectójára felül vélhetően szintén ő írta fel utólag a szerző nevét és adta a szövegnek a „házinapló” elnevezést: *Özv. br. Bánffy Jánosné br Wesselényi Jozéfa házinaplója.*

A naplókötetek sötétszürke keménykötésű borítót kaptak, melyeknek a gerincén, aranyozott szélű piros betétben aranyozott betűkkel szedve olvashatók ugyanazok az információk, amelyek a kötetek elejére helyezett címodalakon láthatók, tehát a szerző neve, a kötetszám, és az adott kötetben elbeszélte események időtartama. Az emlékirat szintén keménykötésű, ám barna borítót kapott, a kötet címe és szerzője viszont ezúttal nem a gerincen, hanem a borítócímodalon olvasható. A naplóköteteket és az emlékiratot az unoka végül a főnemesi családok jellegzetes tulajdonjegyével, a Bánffy család ex-librisével is ellátta.

Hogy egész pontosan mikor kerültek a naplók és az emlékirat az Erdélyi Múzeum-Egyesület Könyvtárába, pillanatnyilag nem tudható. Minden bizonnyal valamikor 1924 és 1950 között. Mivel Wesselényi Jozefa unokája, Bánffy János, személyesen is ismerte az Erdélyi Múzeum-Egyesület segédkönyvtárosát, majd titkárát, levéltárosát, végül pedig múzeumi és levéltári főigazgatóját, Kelemen Lajost,⁴⁰ akinek személyét már életében az erdélyi levéltárosi szakmával azonosították, valószínű, hogy még életében Bánffy maga adta át a kéziratokat Kelemennek és a múzeumi könyvtárnak megőrzésre. Ha így történt, akkor az átadásnak 1946-ot megelőzően, tehát Bánffy halála előtt kellett megtörténnie. De az is elképzelhető, hogy a báró a második világháború kitörése körüli időpontban adta át a kéziratokat, arra gondolva, hogy intézményes keretek között nagyobb esélyük lesz a túlélésre. Mindenesetre, amikor 1950-ben a Román Népköztársaság az Erdélyi Múzeum-Egyesületet mint jogi személyt megszüntette, a naplók és az emlékiratnak már a múzeumi könyvtárban kellett lenniük, hiszen csak így kerülhettek mai lelőhelyükre, a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárba. Az is feltételezhető ugyanakkor, hogy a múzeumi könyvtárban még a feldolgozásra váró anyag között lehettek, másként nem találok arra a tényre magyarázatot, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület Könyvtára Kézirattárának pecsétje nem található meg bennük.⁴¹ Mindenesetre az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1950. február 12-én való megszüntetése után⁴² le-

40 Kelemen Lajos életéről lásd: MOLNÁR B. Lehel (közli), „Kelemen Lajos önéletrajza”, *Keresztény Magvető* 103, 3–4. sz. (1997): 228–236; SAS Péter, „Kelemen Lajos élete és munkássága”, in KELEMEN Lajos, *Művelődéstörténeti tanulmányok*, kiad. SAS Péter, 2 köt. 1:5–13 (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2006); SAS Péter, „Kelemen Lajos helye és szerepe az erdélyi magyar tudományosság első világháború utáni paradigmaváltásában”, in KELEMEN Lajos, *Művelődéstörténeti tanulmányok*, kiad. SAS Péter, 2 köt. 2:5–15 (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2009); CSETRI Elek, *Kelemen Lajos élete és munkássága*, s. a. r. JÁNÓ Mihály (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012).

41 A naplók az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1920–1946 közötti kéziratári gyarapodási naplóiban sem jelennek meg, sem adomány, sem vétel formájában. Az információt Luffy Katalinnak köszönöm.

42 Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattárának és Levéltárának bonyolult történetéről: KISS András, „Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának kialakulása és története”, in *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*, szerk. SIPOS Gábor, 183–237 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009). A kolozsvári

véltárának anyaga és kéziratárának egy része Történeti Levéltár név alatt a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár kezelésébe került. Innen a levéltári anyagot, vagy annak legalábbis jelentős részét, 1974-ben a Kolozsvári Nemzeti Levéltár (ma Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága) vette át, a kéziratári anyag pedig az Akadémiai Könyvtárban maradt. A naplók és az emlékirat ma is itt találhatóak.⁴³

Főúri íráshasználat és kézíratos kultúra a 19. században

Amikor Kelemen Lajos 1931-ben sajtó alá rendezte az *Emlékiratot*, a szöveg egyéni látásmódja mellett az erdélyi magyar emlékirat-irodalom kontextusában hangsúlyozta jelentőségét, külön kiemelve azt a tényt is, hogy Wesselényi Jozefa visszaemlékezése az egyetlen magyar nyelvű, nő által írt szöveg 1848–49-ről.⁴⁴ Az 1931-től eltelt közel kilencven esztendő némiképp felülírja ezt a megállapítást, hiszen azóta több, az 1848–49-es eseményeket tárgyaló női emlékirat került kiadásra.⁴⁵ S noha Jozefa *Emlékirata* ily módon veszített az eredetileg neki szánt kizárólagosságból, forrásértéke vitathatatlan maradt. Amellett azonban, hogy az 1848–49-es eseményeknek egyéni élményeken ala-

Egyetemi Könyvtár és Akadémiai Könyvtár történetéről: JAKÓ Klára, „Egyetemi és Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár”, *Aetas* 8, 3. sz. (1993): 207–211.

43 Jelzetük: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Mss A 85; Mss A 86/I–V; Mss A 87. A naplók sajtó alá rendezése folyamatban van. Megjegyzés tőlem: T. Zs.

44 A kötetről megjelent korabeli könyvismertetések, recenziók aztán rendre Kelemen megállapításait ismételték meg. A kiadásról tudósított: „Bánffy Jánosné báróné: Wesselényi Jozefa bárónő emlékirata”, *Budapesti Hirlap*, 1932. jan. 23., 6; „Irodalom”, *Keresztény Magvető* 64, 1. sz. (1932): 43–44. Ismertetések, recenziók: „Egy magyar család a forradalom alatt: Bánffy Jánosné bárónő emlékirata 1848–49-ből”, *Budapesti Hirlap*, 1932. márc. 13., 3. (*Vasárnapi Ujság: a Budapesti Hirlap heti mellékletén*); újraközzölve: „Egy erdélyi magyar család a szabadságharc alatt: Bánffy János [!] bárónő emlékiratai 1848–49-ből”, *Keleti Ujság*, 1932. márc. 28., 10; BÁRDY István, „Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa bárónő Emlékirata 1848–49-i élményeiről”, *Erdélyi Szemle* 17, 1. sz. (1932): 15; (T.), „Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Josefa bárónő emlékirata”, *Kolozsvári Tükör* 19, 1. sz. (1932): 7; GLATZ Károlyné, „Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Józefa bárónő emlékirata 1848–49-i élményeiről”, *Protestáns Szemle* 41, 5. sz. (1932): 358–360; Szemlévénny is megjelent az *Emlékiratból*: KELEMEN Lajos (kiadta), „Bánffy Jánosné emlékirataiból”, *Pásztortűz* 18, 2. sz. (1932): 3–4.

45 Sőt, 1931-et megelőzően jelent meg: FANGHNÉ GYUJTÓ Izabella, *A szabadságharc idejéből: 1847–1850* (Budapest: Singer és Wolfner, 1910). Később kiadott visszaemlékezések: HEGYALJAI KISS Géza (közli), „Lebstück Mária honvédhuszár főhadnagy emlékirata 1848–1849-ből”, *Hadtörténelmi Közlemények* 36, 1. sz. (1935): 130–141; URBÁN Aladár, „Batthyány Lajosné visszaemlékezései férje fogságára és halálára”, *Századok* 115, 3. sz. (1981): 587–620; Damjanich Jánosné Csernovics Emília „oral history” típusú visszaemlékezése unokahúga lejegyzésében: VARSÁNYI Péter István (közli), „Damjanich Jánosné Csernovics Emília életrajza (1819–1909): Jeszenszky Imréné Csernovics Lara feljegyzései”, in *Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXI*, szerk. BLAZOVICH László, 257–273 (Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1994); BIHARY Róza, „Emlékek egy polgárháborúból (1848–1849)”, közli VARSÁNYI Péter István, in *Női sorok a történelemben*, szerk. MÓZER Ibolya, Partes Populorum Minores Alienigenae, 167–200 (Szombathely: Berzsényi Dániel Főiskola Történelem Tanszék, 2002). Görgei Artúrné Adèle Aubouin emlékirata is érintette az 1848–49-es eseményeket. Az emlékirat kéziratosa eredetije pillanatnyilag nem ismert, Kardos Samu *Görgeyné naplója* címmel közölt belőle szemelvényeket Az *Est* című lap 1911-es évfolyamának február–márciusi számaiban. Görgeyné életéről és emlékiratáról lásd: HERMANN Róbert, „A tábornok neje: Görgei Artúr felesége, Adèle Aubouin”, *Aetas* 33, 3. sz. (2018): 69–101.

puló és meghatározott mikrokörnyezetben zajló, női szemmel bemutatott elbeszélése, a naplókkal együtt a 19. századi főnemesi íráshasználat sajátosságairól is sokat elárul. Sőt, a továbbiakban amellet érvelek, hogy e főúri írásszokások kontextusában célszerű vizsgálni e hagyatékot.

Noha a nyomtatott kiadványok (könyvek, folyóiratok, napilapok stb.) produkciója a 18. század végétől kezdve a 19. század folyamán válik csakugyan intenzívvé, fontos tudatosítanunk, hogy e folyamattal párhuzamosan a század folyamán továbbra is jelen van egy korábbi évszázadok hagyományát folytató kéziratos kultúra. Az irodalmi intézményrendszer kiépülése, és ezen belül egy, főként az időszaki kiadványok révén prosperáló nyomtatott kultúrára való fokozott odafigyelés révén azonban a 19. század kapcsán mindaddig kevés figyelem szentelődött e kéziratoságnak.⁴⁶ De a hazai irodalomtudományi diskurzusban a közelmúltig a korábbi évszázadok szövegprodukciónak specializálódott kutatómódszertanban sem történt ez másként, hiszen a kora újkori íráshasználat kapcsán bevezetett *kéziratos nyilvánosság* fogalma egészen új fejlemény.⁴⁷

A könyvtörténeti (*book history*) és a nyomtatott kultúra (*print culture*) jelenségeire fókuszáló kutatások folyamányaként létrejött, a kéziratos kultúra (*scribal culture*)⁴⁸ jelenségeit főként a 17–18. század kapcsán megcélzó angolszász szakirodalomban egyre

46 A szövegek kéziratos létmódjával kapcsolatos kérdésekre főként Kazinczy Ferenc életműve kapcsán reflektált a szakirodalom. Vö. CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2013); SZILÁGYI Márton, *Forrástérték és poétika: Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*, Irodalomtörténeti füzetek 177 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017). Gr. Dessewffy József életműve kapcsán VADERNA Gábor monográfiája több fejezetében kitért a kéziratos szövegek nyilvánosságának kérdésére: VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2013), különösen: 59–101, 253–294. Dessewffy titkárával közösen vezetett, tehát titkárának diktált, és ily módon nyilvánosságot kapott naplójáról lásd még: Gábor VADERNA, „Writing the Self – Making the Self: Diary-keeping as Cultural Practice in Early Nineteenth-Century Hungary”, in *The Materiality of Writing: Manuscript Practices in the Age of Print*, edited by Eve ROSENHAFT, Helga MÜLLNERITSCH and Annie MATTSSON, 259–295 (Uppsala: Uppsala Universitet, 2019). A Szendrey-Horvát családon belüli kéziratos íráshasználatról: GYIMESI Emese, „»Mama meséit kiadják«: A nyilvános és a privát szféra összjátéka a Szendrey-Horvát család írásgyakorlatában”, *Sic Itur ad Astra* 23, 64. sz. (2015): 117–136. A kéziratos irodalmi kultúrának a 19. század második felében való meglétére kiváló példa a Margócsy család szövegtípusait bemutató gyűjtemény: „Vedd szívessen csekély iratomat...”: *Irodalom családi használata*, kiad. MARGÓCSY István, A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai: II Közlemények 31 (Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 2004).

47 A magyar irodalomtudományos diskurzusba az angolszász terminológia alapján Tóth Zsombor vezette be a kéziratos nyilvánosság (*scribal publicity*) fogalmát. Vö. TÓTH Zsombor, „Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medalitás és kulturális másság: Módszertani megfontolások”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 5. sz. (2015): 625–650; TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Irodalomtörténeti füzetek 178 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017).

48 A fogalmat Elizabeth Eisenstein pontosan a nyomtatott kultúrával való szembeállítás céljával használja. Megfogalmazásában a kéziratos kultúra röviden olyan tevékenységek (könyvprodukción és másolás, üzenetközvetítés, híradás, adattárolás) összefoglaló megnevezése, amelyek az írás feltalálása utáni és a nyomtatás gyakorlatba ültetése előtti időszak kulturális formációi. Vö. Elizabeth L. EISENSTEIN, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-modern Europe*, Complete in one volume (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), 9, 18. lábjegyzet.

több értekezés hívja fel a figyelmet a kéziratosság sajátos kulturális gyakorlatának 19. századi folytonosságára.⁴⁹ Nem arról van szó tehát, mint ahogy azt a kéziratok kultúrára szaktekintélyei a közelmúltban sugallták,⁵⁰ hogy a 18. század végi nyomtatási lavina teljesen kiirtotta és felváltotta volna a szövegek terjedésének és használatának korábbi (kéziratok) változatait. Mint ahogy a digitális kultúra sem szüntette meg a nyomtatott kultúrát, hanem a kettő párhuzamosan létezik, a kéziratok kultúra bizonyos íráshasználati sajátosságai is tovább élnek a 19. században. Egy hanyatlás-felemelkedés modell helyett, mely szerint egy már meglévő technológiai invenciót kiszorít a hatékonyabb versenytárs, és végül meg is szünteti (a szóbeliséget az írásbeliség, a kéziratosságot a nyomtatás, a nyomtatást a digitális kultúra), célszerű tehát e különböző kultúrák átfedéseire, párhuzamos jelenlétére is odafigyelni. Amit George Justice, a kéziratosság kutatásának amerikai szaktekintélye a 18. század kapcsán megfogalmazott, érvényes a 19. századra is. Justice javaslata ugyanis, hogy a kéziratosság konvencióit és sajátosságait ne a nyomtatott nyilvánosság periférikus jelenségeiként értelmezzük, hanem olyan eljárások tartós folyamataként tekintsünk a kéziratok kultúrára, melynek a nyomtatástól eltérő sajátos története, hagyománya és íráshasználati sajátosságai vannak. A kéziratosságot és a nyomtatást tehát párhuzamosan létező, folyamatban lévő, nemcsak versengő, hanem egymást megtermékenyítően kiegészítő, egymásra ható kulturális jelenségekként kezeljük.⁵¹ Mert noha a 19. századot már kétségtelenül a nyomtatott kultúra dominálja, a kéziratosság bizonyos íráshasználati és szövegprodukciónak sajátosságai hosszan benyúlnak e korszakba is.

Ahhoz tehát, hogy megértsük e kéziratok kultúra működését, ezen belül pedig Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa íráshasználatát, korábbi előfeltevéseink felülvizsgálatára és néhány alapvető tétel leszögezésére van szükség. Ezek a következők:

1) A kéziratok kultúrában a szövegek létrejöttének végcélja nem a nyomtatott publikáció; a szövegprodukciónak és -használatot nem a nyomtatott nyilvánosságra jellemző piaci vagy egyéb logika működteti.

49 A romantika korában továbbélő kéziratok kultúráról és a társas, családi közösségekben való szövegprodukciónak: Michelle LEVY, *Family Authorship and Romantic Print Culture* (Basingstoke–New York: Palgrave MacMillan, 2008). Jane Austen és a kéziratok (családi) nyilvánosság kapcsolatáról: Michelle LEVY, „Austen’s Manuscripts and the Publicity of Print”, *ELH* 77, No. 4 (2010): 1015–1040. Levy 2020-ban az Edinburgh University Press-nél megjelent könyve is a romantika korabeli kéziratok kultúrával foglalkozik: Michelle LEVY, *Literary Manuscript Culture in Romantic Britain* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020). Elizabeth Grant skót emlékiratírónak a kéziratok nyilvánosságban keringő memoárjáról a viktoriánus Skóciában: Rachael SCARBOROUGH KING, „Letters from the Highlands: Scribal Publication and Media Shift in Victorian Scotland”, *Book History* 11, No. 17 (2014): 298–320.

50 Vö. Harold LOVE, *Scribal Publication in Seventeenth-Century England* (Oxford: Oxford University Press, 1993); Margaret EZELL, *Social Authorship and the Advent of Print* (Baltimore–London: John Hopkins University Press, 1999).

51 George JUSTICE, „Introduction”, in *Women’s Writing and the Circulation of Ideas: Manuscript Publication in England: 1550–1800*, ed. George L. JUSTICE and Nothan TINKER, 1–16 (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 8–9. A kéziratosság és nyomtatás versengő és egymást kiegészítő használatáról lásd még: Margaret J. M. EZELL, „Introduction: The Changing Culture of Authorship and the History of the Book”, in EZELL, *Social Authorship...*, 1–20, 16.

2) A kéziratok, az előző tétel ellenére, nem feltétlenül privát dokumentumok, melyekhez csak magának a szerzőnek van hozzáférése. Noha a szövegek nem oly módon érhetők el bármely olvasó számára, mint a nyomtatott kiadványok, meghatározott körben nyilvánosságot kaphatnak. Ün. *bizalmas kéziratok (confidential manuscripts)*,⁵² melyek egy pontosan körülhatárolható olvasóközönségnek íródnak: szerzőjük szűkebb vagy tágabb családi körének vagy hasonló társasági környezetének, mely környezet olvassa, kommentálja, tagjai között terjeszti őket. A társadalmi érintkezés médiumai e kéziratok, melyek a nyomtatott szövegekkel szembeni elvárásoktól eltérő szükségleteket elégítenek ki, esztétikai funkciójuk helyett pedig szerzőjük társadalmi-társasági szerepköre (*social authorship*)⁵³ hangsúlyosabb.

3) Noha a kéziratosságnak a szövegek széles körű disszeminációjának már nem oly módon életképes változata, mint a kora újkorban és a 18. században, a kéziratosságnak bizonyos sajátosságai folytatódnak a 19. században is. A kéziratosság tehát, bár jelentősége és előfordulásai ritkábbak, a szövegek nyilvánosságának alternatív formája marad még ebben az időszakban is.

4) A kéziratosságot nem a nők számára előírt, korlátozott lehetőségként kell felfognunk, mely egyfajta kényszerű választás lenne a férfiak által dominált nyomtatott nyilvánosságban szemben. A kéziratosság nem korlátozott szerzői jelenlét sem nők, sem férfiak számára, hanem olyan történeti jellegű írásszokás, amely a kor és a társadalmi környezet mentalitásába és kapcsolatrendszerébe illeszkedik.

A kéziratosság kutatása természetesen az életírás kategóriájába tartozó szövegtípusok (naplók, emlékiratok, önéletírás) értelmezésére is kihatott. Következésképp, az életírás újabban már nem személyes érzelmek, impressziók kifejeződésének retrospektív elbeszéléseként⁵⁴ áll a vizsgálódás középpontjában, hanem mint a közösségi identitás és az önreprezentáció kollektív és dialogikus formája.⁵⁵ A kéziratok létrejöttében szerepet játszó sajátos történelmi pillanatok és kulturális kontextusok megértése tehát egyre hangsúlyosabb szerepet kap a naplók, emlékiratok stb. interpretációjában.⁵⁶ Az életírásnak egy még létező kéziratosságnak kultúra összefüggéseiben való vizsgálata a történeti múltra vonatkozó adatoktól és a szerző emocionális rezdüléseitől a szöveg létrejöttének, megformálásának és materialitásának jellemzőire, ezek olvasást befolyásoló ha-

52 A kifejezés Donald Reiman leleménye, melyet *The Study of Modern Manuscripts: Public, Confidential, and Private* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1993) című könyvében alkalmazott. Említi: LEVY, „Austen’s Manuscripts...”, 1017.

53 EZELL, *Social Authorship...*, 21–44.

54 Ennek klasszikus megfogalmazását lásd: Philippe LEJEUNE, „Az önéletírói paktum”, in Philippe LEJEUNE, *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatott tanulmányok*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Szöveg és emlékezet, 17–46 (Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2003), 18.

55 Amy CULLEY, *British Women’s Life Writing, 1760–1840: Friendship, Community, and Collaboration* (New York: Palgrave Macmillan, 2014), 11.

56 Vö. Cynthia A. HUFF, „Reading as Re-Vision: Approaches to Reading Manuscript Diaries”, *Biography* 23, No. 3 (2000): 506; Margaret J. M. EZELL, „Domestic Papers: Manuscript Culture and Early Modern Women’s Life Writing,” in *Genre and Women’s Life Writing in Early Modern England*, edited by Michelle M. DOWD and Julie A. ECKERLE, 33–48 (Aldershot: Ashgate, 2007), 33.

tására helyezi a hangsúlyt.⁵⁷ A szerző által közvetített személyes érzelmek helyett tehát a szövegeknek a családtörténetben, vagy más típusú mikro- és makroközösségek életében játszott szerepe nyomatékosul.⁵⁸

Ha tehát abból a tézisből indulunk ki, mely szerint a kéziratos naplók erőteljesen kontextualizált, családcentrikus narratívák, akkor Wesselényi Jozefa esetében sem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a főnemesi kulturális környezetet, amelyben szocializálódott, és amely alapvetően befolyásolta íráshasználatát. Hiszen az arisztokrata-főnemesi írástudás és írásszokások, mint naplóvezetés, levelezés, külföldi szerzők fordítása, illetve a devocionális irodalom (imádság, elmélkedés) különböző műfajaival való kísérletezés már jóval a 19. század előtt szorosan összetartoztak. Jozefa közvetlen családjában is több íráshasználóval találkozunk: gondoljunk csak útleíró nővérére, Polixénára, napló- és szintén útleíró sógorára, John Pagetre. Jozefa naplóinak egy-egy bejegyzése szerint a naplóvezetés több generációra visszavezethető írásszokás volt a családban: a nagyszülők naplóit és leveleit anyja olvasta fel nekik; Kelemen Lajos adatai szerint férje, Bánffy János is vezetett naplót,⁵⁹ sőt a családban már a gyerekek is írtak, vélhetően az íráskészség fejlesztésére, gyermeknaplót. Egy ilyet említ Jozefa is az emlékiratban: „Kedves kiss Gejza fiam így ír le gyermekded naplojában; »úgy sírtunk mikor apánktól megváltunk, mintha sohase látnok többé meg egymást.«”⁶⁰ A példákat folytathatnánk, hozzátéve, hogy ennek a széles körű főnemesi íráshasználatnak a források nagy részének elpusztulása miatt ma már csak egy töredékét láthatjuk.⁶¹ Fontos kiemelni tehát, hogy Wesselényi Jozefa íráshasználatában nemcsak családi szokást követ és mintát utánoz, hanem gyermekeiben át is adja ezt a hagyományt a következő nemzedéknek. A generációk közti kommunikáció igénye tehát a legerősebb motivációja az írásban. Mert, noha naplóját és emlékiratát nem a nyomtatott nyilvánosságban való megjelentetés szándékával írja, lelki szemei előtt határozottan körvonalazódik jövőendő olvasóközönsége, unokái, akiknek egyfajta mikro-narratívát, „petit histoire”-t kíván írni, egy olyan elbeszélést, amelyet szemtanúként ő maga tapasztalt meg, és amely saját családtörténetük megértésében segíti majd utódait. Amikor emlékirata elején arról ír, hogy az 1848–49-es forradalom eseményei milyen „zivataros intermezzót” jelentettek mindaddig nyugodt életében, ekként folytatja:

Éppen ezt akarom nektek előbeszélni kedves únokáim. Historiát ne várjatok tőlem, mert ahoz nem tudok s’ azért nem is fogok neki, csak a körömbé s’ különösön családomba történeteket mondom elő, hiszen ez is érdekel benneteket, mert nagyszüléitek, szüléitek, rokonaitok, és sok előttek ismerős nevek szerepeltek. A nagy drámának ezen

57 EZELL, „Domestic Papers...”, 33.

58 CULLEY, *British Women’s Life Writing*, 2.

59 Vö. a 33. lábjegyzettel.

60 *Szabadságharcz alatti élelményeim*, 139. r.

61 Wesselényi Polixéna angliai és franciaországi útinaplója (és vélhetően más kéziratok is) 1849-ben az aranyosgyéresi kastélypark tavának iszapjában enyészik el. Vö. JÉKELY, „A XIX. század Murányi Vénusza”, 411.

csekély jelenetei segítenek néktek fogalmat adni az akkori időről, kiegészítő részei ezek a nagy egészek; mint egy képnél a fő tárgynak mellék alakjai.⁶²

Hasonló módon, amikor 1881-ben második, párhuzamos, házi naplóját elkezdí, feltételezett olvasóinak leszármazottait, gyermekeit és unokáit jelöli meg, visszautalva ugyanakkor egy íráshasználattal és olvasásgyakorlattal kapcsolatos családi hagyományra:

A naplomat eddigelő inkább csak tárgyilagosan vittem, de eszembe jut, mily érdekekkel hallgattuk midőn anyám a nagy szüléink leveleit, naplojot olvasta fel és így gondolom talán gyermekeimnek, unokáimnak is kedvök telik majd visszapillantani magány életembe s' azért a köznap csekélyégekről is írok.⁶³

Ennek a komplex, családon belüli íráshasználatnak az egyik jellemzője, hogy a különböző típusú szövegek összetartoznak, egymást kiegészítik, és ily módon való létmódjuk az olvasás gyakorlatát is alapvetően határozza meg. Nem feltétlenül lineáris olvasást írnak elő, hanem bizonyos szövegrészeket kiemelését, korábbi bejegyzésekre való folyamatos visszatérést, azok többszöri újraolvasását stb. Jozefa emlékirata például a következő mondatokkal zárul:

Az oroszok eltávozta s' az első izgatottság után, halálcsend állott elő; a leigázott nemzet kétségbeesítő halgatása.

A mi azota nevezetes történt, naplomba mind leírtam.⁶⁴

Wesselényi Jozefa fennmaradt terjedelmes hagyatékában nincs arra vonatkozó utalás, hogy emlékiratát a nyomtatott nyilvánosságnak szánta volna, naplóiról nem is beszélve. Hozzáteendő, hogy az 1850-es években, amikor az emlékiratnak nekifogott, mind a történelmi-politikai helyzet, mind a Ferenc József által bevezetett neoabszolutista kormányzat teljes mértékben kizárta a nyomtatott nyilvánosságban való megjelenés lehetőségét.⁶⁵ De nem valószínű, hogy Jozefa élt volna a lehetőséggel, ha az más történelmi körülmények között rendelkezésére állt volna, saját főúri íráskultúrája ugyanis a nyilvánosság más, alternatív formáját kínálta írásai számára. Hiszen naplói és emlékirata kéziratos formában sem kizárólag privát dokumentumok voltak, melyek megírását a sa-

62 *Szabadságharcz alatti élemlényeim*, 2. r-v.

63 *Özv. br. Bánffy Jánosné Wesselényi Jozéfa házinaplója*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Mss A 87, 1.r.

64 *Szabadságharcz alatti élemlényeim*, 149. v.

65 A 45. lábjegyzetben említett Batthyány Lajosné Zichy Antónia Batthyány Lajos fogságáról és haláláról írt visszaemlékezésére szintén kifejezetten gyermekei számára készült. Damjanich Jánosné Csernovics Emilia unokahúgának, Csernovics Larának mondta önéletrajzát tollba, mely ugyancsak a családban maradt. Görgei Artúrné Adèle Aubouin eredeti német emlékirata, mely érintette az 1848-as történeteket, szintén a családnak készült, Görgeiné fiának diktálta. Végül, Bihary Róza személyes tapasztalatokon alapuló megrázó beszámolója a 48-as események temesvári és zalatnai helyszíneiről vélhetően szintén szűk családi körnek íródott.

ját életéről való elmélkedés motiválta, és melyekhez csupán szerzőjüknek volt hozzáférése. Olyan *bizalmas kéziratok* voltak írásai, melyekhez családtagjai, gyermekei és unokái akár még a bárónő életében hozzáférhettek, olvashatták őket, sőt az is elképzelhető, hogy az üresen hagyott jobb oldali hasábokon tett kiegészítések és korrekciók időnként a naplóíró személyétől eltérő olvasó (pl. férje?) javaslatai nyomán születtek. Noha a naplók máig kiadatlanok, bekerültek egyfajta alternatív nyilvánosságba, hiszen írójuk halála után gyermekeire és unokáira hagyományozódtak, akik tovább olvasták, sőt, mint láttuk, szerkesztették, bekötötték, „könyvvé” formálták és kéziratos publikációként (*scribal publication*) használták őket. Funkciójukat így módon tökéletesen betöltötték, hiszen szerzőjük szándéka szerint is nyilvános családi használatra íródtak.

Jozefa kitartó naplóvezetése, emlékirata és egyéb, a töredékesen fennmaradt hagyatékból csupán sejthető írásgyakorlatai szocializációs környezetére jellemző tipikus íráshasználoról tanúskodnak. Nem véletlen, hogy a családban mindenki ír, vélhetően még azok a családtagok is (Jozefa más testvérei, illetve gyermekei stb.), akikről kevés információval rendelkezünk, és akiknek a hagyatéka azóta megsemmisült vagy lap pang. A főúri neveltetés elmaradhatatlan része volt a fejlett íráskészség elsajátítása, bizonyos szövegtípusok írásának begyakoroltatása, illetve a naplóvezetésre való rászoktatás. A szövegek túlélésében pedig szintén a társadalmi hovatartozás játszott központi szerepet. A főnemesi családok rendelkeztek ugyanis megfelelő vagyonnal, társadalmi pozícióval és irataik archiválásának, rendezésének hagyományával ahhoz, hogy megőrizhessék és később, mint Jozefa esetében is történt, közgyűjteményeknek adományozzák irataikat.⁶⁶

Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa bárónő hagyatéka mindenesetre kiváló alkalom arra, hogy a kéziratosságnak, mint választható közönségorientált médiumnak a lehetőségeit a 19. századi női íráshasználat kapcsán is újragondoljuk. Hiszen nem minden nő írt a nyomtatásban való megjelenés szándékával ebben az időszakban sem. A családi használatra szánt naplóírás és a kiterjedt levelezés, vagy időnként a kéziratos verselés gyakran előforduló írásgyakorlatok a század folyamán is, melyek a domináns nyomtatott nyilvánosságtól eltérő kommunikációs lehetőségeket fednek fel. A kéziratos kultúra tanulmányozása tehát hozzájárulhat ahhoz, hogy a 19. századi írni-olvasni tudást ne kizárólag a nyomtatott nyilvánosságba való progresszív menetként gondoljuk el, hanem fogékonyak legyünk annak történetileg hiteles alternatívájára is.

66 Wesselényi Jozefa unokájához hasonlóan rendezi a családi levelezést kötetekbe nővérei halála után gróf Gyulay Lajos, és őrzi tovább a hagyatékot unokaöccse, Kuun Lászlóné Gyulay Konstancia fia, a Keletkutató, akadémikus Kuun Géza a marosnémeti családi levéltárban. Innen kerül a Gyulay család gazdag irathagyatéka, köztük Gyulay Lajos terjedelmes naplófolyama az Erdélyi Múzeum Egylethez, majd mai lelőhelyére, részben a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Különgyűjteményi Osztályára, részben a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságára. Vö. HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Gyulay Lajos naplókönyvei”, in *Gyulay Lajos, Lotty! – Fanny! (1867. január 21. – 1867. március 3.)*, kiad. LABÁDI Gergely, bevezetés HÁSZ-FEHÉR Katalin és LABÁDI Gergely, Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve, 5–20 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, 2008), 18.